

Kuzey Afrika Ülkelerinin İthalatında Kaynak Ülke Çeşitlendirmesinin Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl-Hirschman Endeksi Aracılığıyla Ölçümü

Measuring Source Country Diversification in Imports of North African Countries by Using Concentration Ratio and Herfindahl-Hirschman Index

Serkan DİLEK¹ , Ali KONAK²

Geliş Tarihi (Received): 3 Mayıs 2022 Kabul Tarihi (Accepted): 20 Haziran 2022 Yayın Tarihi (Published): 30 Haziran 2022

Özet: Ülkeler, ülke içinde üretilmeyen ihtiyaçlarını diğer ülkelerden ithal ederek karşılarlar. 2022 yılındaki Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında ithalatın sadece bir veya birkaç kaynaktan yapılmasının riski ortaya çıkmıştır. Savaş, afet vb. durumlara karşılaşılan ülkelere yapılan ithalatın kesilmesi önemli bir risk unsurudur. Riski azaltmak için ithalatçı ülkelerin kaynak ülke çeşitlendirmesine gitmesi gerekmektedir. Ayrıca kaynak ülke çeşitlendirmesine gidilmesi pazarı daha rekabetçi hale getirecek ve uzun dönemde bölge ülkelerinin çıkarına olacaktır. Bu nedenle ülkelerin mümkün olduğunca fazla sayıda ülkeden mal ithal etmesi ve kaynak ülke çeşitlendirmesine gitmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı Kuzey Afrika ülkelerinin (Mısır, Libya, Cezayir, Tunus, Fas) ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesine gidip gitmediğini araştırmaktır. Bu amaçla 2001 yılından sonra piyasa yoğunlaşması ölçümlerinde kullanılan yoğunlaşma oranı (CR4, CR8) ve Herfindahl-Hirschman (HHI) endeksleri hesaplanarak yorumlarda bulunulmuştur. Çalışma sonucunda Mısır'ın kaynak ülke çeşitlendirmesini diğer Kuzey Afrika ülkelerine nazaran daha başarılı gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır. Kaynak ülke çeşitlendirmesi bakımından en zayıf ülke Tunus çıkmıştır. HHI değeri ortalamalarına göre Kuzey Afrika ülkelerinin tamamında düşük yoğunlaşma mevcuttur. Yoğunlaşma oranı (CR4) ortalamalarına göre ise Mısır, Libya, Cezayir ve Fas'ta orta dereceli yoğunlaşma; Tunus'ta yüksek yoğunlaşma mevcuttur. Libya, Cezayir, Tunus ve Fas'ın daha fazla kaynak ülke çeşitlendirmesine gitmesi gerekmektedir. Ayrıca Kuzey Afrika pazarında Çin, Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkelerin ağırlığının bulunduğu ve Türkiye'nin pazarda payını artırdığı sonuçları da ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Afrika Ekonomisi, Uluslararası Rekabet, Yoğunlaşma, Herfindahl-Hirschman Endeksi, Yoğunlaşma Oranı, Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi, Kaynak Çeşitlendirme

&

Abstract: States meet their needs that are not produced in the country by importing them from other countries. After the Russia-Ukraine war in 2022, the risk of importing from only one or a few source countries has emerged. Cessation of imports from countries that encounter situations such as war, disaster, etc. is an important risk factor. In order to reduce the risk, importing countries should diversify their source country. In addition, diversifying the source country will make the market more competitive and will be in the interest of the countries in the region in the long run. For this reason, states should import goods from as many countries as possible and go for source country diversification. The aim of this study is to investigate whether North African countries (Egypt, Libya, Algeria, Tunisia, Morocco) diversify in imports from source countries. For this purpose, the concentration ratio (CR4, CR8) and Herfindahl-Hirschman (HHI) indices that are used in market concentration measurements after 2001 were calculated, and comments were made. As a result of the study, it has been revealed that Egypt performs source country diversification more successfully than other North African countries. Tunisia was the weakest country in terms of source country diversification. According to the average of HHI values, there is a low concentration in all of the North African countries. According to the concentration ratio (CR4) averages, moderate concentration in Egypt, Libya, Algeria, and Morocco; There is a high concentration in Tunisia. Libya, Algeria, Tunisia, and Morocco need to further diversify their source countries. In addition, it has emerged that countries such as China, France, Italy, and Spain dominate the market and that Turkey has increased its share in the market.

Keywords: North African Economy, International Competition, Concentration, Herfindahl-Hirschman Index, Concentration Ratio, Source Country Diversification, Source Differentiation

¹ Prof. Dr. Serkan DİLEK, Kastamonu Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü, (sdilek@kastamonu.edu.tr), Orcid: 0000-0002-0393-4509 (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr. Ali KONAK, Karabük Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü, (alikonak@karabuk.edu.tr), Orcid: 0000-0003-1804-8339.

Atıf/Cite as: Dilek, S. & Konak, A. (2022). Kuzey Afrika Ülkelerinin İthalatında Kaynak Ülke Çeşitlendirmesinin Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl-Hirschman Endeksi Aracılığıyla Ölçümü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 18(1). 1-16.

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijaws>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2005 – Bolu

1. Giriş

Mısır, 2000 yılında 1450\$ olan kişi başına düşen GSYİH rakamlarını 2020 yılında 3569\$'a; Cezayir 2000 yılında 1765\$ olan kişi başına düşen GSYİH rakamlarını 3306\$'a; Fas 2000 yılında 1334\$ olan kişi başına gelirini 3058\$ seviyesine çıkarmayı başarmıştır (World Bank Data, 2022a). Artan gelirleri de ithalat rakamlarına yansımıştır. 2020 yılında Mısır 60 milyar\$, Fas 44 milyar\$; 2019 yılında Tunus 21,5 milyar\$ ithalat gerçekleştirmiştir (Trademap, 2020). Kuzey Afrika ülkeleri; petrol, doğalgaz ve fosfat gibi ürünlerin üretiminde Dünya çapında söz sahibidir (DEİK, 2021). Gelişen Kuzey Afrika ekonomisi, ihracatını artırmak isteyen Çin, ABD, AB, Türkiye ve Hindistan gibi ülkeler için önem arz etmektedir.

Çin, düşük maliyet avantajını; ABD ve AB sömürge dönemlerinden kalan iş ilişkilerini ve ortaklıklarını; Türkiye ise kültürel ve dini yakınlıklarını kullanarak Kuzey Afrika pazarında rekabet etmektedir. Çin, Hindistan ve Türkiye gibi ülkeler ile Afrika ülkelerinin giderek gelişen ticari ilişkilerinin Avrupa ve ABD'yi rahatsız ettiği yönünde algılar da bulunmaktadır. Afrika pazarında ülkeler arası rekabetin artması Afrika ülkelerinin ithalatı hakkında araştırmaların sayısının da artmasına neden olmuştur (Arize & Nippani, 2010; Hackenesch, 2009; Orakçı, 2011; Aigyeisi, 2015; Edwards & Jenkins, 2015; Nowak, 2016 and 2017; Sekakela, 2016; Gürcan, 2019; Mbajon, 2019; Megbowon, et.al. 2019; Asaana & Sakyi, 2019).

Yoğunlaşmanın yüksek olması piyasanın rekabetçi olmadığını göstermektedir ki rekabetçi olmayan piyasada etkin üretim teknikleri kullanılmaz ve uzun dönemde arzulan ekonomik koşullara ulaşılmaz (Dilek, 2017, s.51-52). Piyasa yoğunlaşmasının ölçümünde en fazla kullanılan yöntemler yoğunlaşma oranı, Herfindahl-Hirschman endeksi, Rosenbluth ve Entropi endeksleridir. Kaynak ülkelerde meydana gelebilecek bir istikrarsızlık (savaş, afet vb) veya iki ülke ilişkilerinin bozulması bu ülkelerin ithalat yapan ülkenin de mal tedarik edememesine ve ekonomisinin zarar görmesine neden olmaktadır. Diğer bir ifadeyle ithalatta kaynak çeşitlendirmesi yapmamak önemli bir risk unsurudur. 2022 yılında Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle Rusya ile Avrupa ülkelerinin arasında siyasi sorunlar yaşanmış ve Avrupa ülkeleri çeşitli malların (petrol, doğalgaz, Ayçiçek, buğday vb) tedarikinde zorluk çekmiş, Avrupa'da fiyatlar yükselmiştir. Petrol ve doğalgaz gibi malların tedarikinde yaşanan sorunlar üretimi de olumsuz yönde etkilemektedir. İthalatta kaynak ülke çeşitlendirmesi yapılmamasının neden olduğu riskleri ele alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Muhammad, 2012; Armington, 1969; Xu et.al. 2014; Vivoda, 2019; Doğan et.al. 2022). Bununla birlikte literatürde dış ticaretin yoğunlaşma endeksleri ile incelendiği çeşitli araştırmalar da yapılmıştır (Erkan & Sunay, 2016; Ayrancı, 2009; Goldfarb, 2006; Goschin vd. 2009; Lüthje, 2010; Erkan ve Bozduman, 2021; Seymen, 2009).

Bu çalışmanın amacı Kuzey Afrika ülkeleri pazarında rekabetin ve piyasa yoğunlaşmasının incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda incelenen Kuzey Afrika ülkeleri (Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas) için yoğunlaşma oranları ve Herfindahl-Hirschman endeksleri hesaplanarak yorumlamalar yapılmıştır. Bu çalışma, Kuzey Afrika ülkeleri pazarında yoğunlaşmayı hesaplamakta ve bu ülkelere ihracat yapan ülkeler arasındaki rekabeti inceleyerek literatüre katkı sağlamaktadır. Çalışma sonucunda Kuzey Afrika pazarının rekabetçi olup olmadığı, yoğunlaşmanın zaman içinde nasıl bir değişim geçirdiği de incelenecektir. Araştırma, ihracata dayalı ekonomi büyüme modelini uygulamaya çalışan Türkiye, Çin, Hindistan vb. ülkelerin Kuzey Afrika açılımı için fikir verecektir. Kuzey Afrika ülkeleri açısından ithalatlarının belli ülkelerde yoğunlaşmış olması önemli bir risk unsurudur ki Rusya-Ukrayna savaşı ve Covid-19 pandemisi sonrasında ithalat çeşitlendirmesinin önemi daha iyi anlaşılmıştır.

Araştırmada öncelikle kaynak ülke çeşitliliğine ilişkin bilgilere yer verilecek, daha sonra piyasada yoğunlaşma ve bu yoğunlaşmanın hangi yöntemler ile ölçüldüğü konuları ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise yoğunlaşma oranları hesaplanacak ve bu oranlara göre Afrika ülkelerinde piyasanın rekabetçi olup olmadığı, ayrıca yıllar içinde Afrika pazarının rekabetçi hale gelip gelmediği analiz edilecektir.

2. Kaynak Ülke Çeşitliliği

Ülke ekonomileri açısından ekonomik büyüme ve kalkınma son derece önemlidir ve ekonomik büyümenin en temel dinamiği üretim hacminin artırılmasıdır. Üretim ise ancak üretim faktörlerine sahip olmakla mümkündür. Fakat hiçbir ülke üretim sürecinde ihtiyaç duyulan üretim faktörlerine tek başına sahip değildir. Bu nedenle de ülkeler, üretim faaliyetinde bulunabilmek için mutlak surette ihtiyaç duyduğu üretim faktörlerini diğer ülkelerden temin etmek bir diğer ifadeyle ithal etmek durumundadır. Ayrıca ülkeler, yeterli üretim teknolojilerine sahip olmadıkları durumlarda nihai mal ithalatında da bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Dünya dış ticaretinin artış kaydettiği ve küreselleşme olgusunun önem kazandığı da görülmektedir (Şimşek, 2020, s.217). Bu süreçte dış ticaret açısından gerek ara malı gerekse de nihai mal niteliğindeki mal ve hizmetlerin ithal edileceği ülkenin, dolayısıyla da ticari faaliyette bulunulacak ülkenin seçim ve bu ülkelerin çeşitlendirilmesi son derece önemlidir. Dönemsel olarak değişkenlik gösterse de genel olarak ülkelerin dış ticaret faaliyetlerine ilişkin verilere bakıldığında, her bir ülke için birkaç ülkenin ön plana çıktığı ve dış ticaretinde önemli bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Bu durum ülkelerin birbirlerine coğrafi yakınlığından kaynaklanabileceği gibi kültürel yapılarının ve tüketim alışkanlıklarının benzerlik göstermesinden de kaynaklanabilmektedir. Ancak bu durum bünyesinde bir takım riskleri de barındırmaktadır.

Her şeyden önce dış ticaret faaliyetlerinin birkaç ülke ile sınırlı tutulması, ithalat ya da ihracat yapacak ülkenin dış ticaret faaliyetlerini gerçekleştirirken önemli sıkıntılar yaşamasına neden olabilmektedir. Bu sıkıntıların başında da ithalat yapılan ülke ile yaşanması muhtemel bir siyasi kriz, yine ithalat yapılan ülkedeki savaş hali, doğal afet ya da ekonomik kriz gelmektedir. Bu gelişmeler üretim faktörlerinin temini noktasında ithalatçı ülkeyi zor duruma sokabilmektedir. İthalatçı ülke eğer üretimini büyük ölçüde dış girdiye bağımlı gerçekleştiriyorsa bu durum üretim hacminin önemli ölçüde düşmesi ile sonuçlanabilmektedir (İnançlı & Konak, 2011, s.344-345). Nitekim, Türkiye'nin petrole bağımlı sanayi yapısı ve Ortadoğu ülkelerinden yapılan ithalatın payının yüksekliği 1960-1980 döneminde Türkiye ekonomisi için sıkıntılı dönemlerin yaşanmasına neden olmuştur (Dilek, 2020, s.279-282). Genellikle birbirleri ile yoğun bir şekilde dış ticaret faaliyetinde bulunan iki ülke arasında yaşanması muhtemel bir siyasi kriz, üretim faktörlerinin temininde zorlukların yaşanmasına ve ithalatçı konumdaki ülke için üretim faaliyetlerinin önemli ölçüde aksamasına neden olabilmektedir. Ayrıca ithalat yapılan ülkenin fiili bir savaş içerisinde bulunması da bu ülkelerden ithalat yapan ülkelerin üretim faktörü temininde bir takım sıkıntılar yaşamasına neden olabilecektir. Bu hususa ilişkin en güncel örneği ise Rusya-Ukrayna savaşı ile vermek mümkündür. Türkiye, son yıllarda Rusya'da üretilen tarım ürünlerinin önemli ithalatçılarından biri konumuna gelmiştir. Türkiye'nin 2021 yılında Rusya'dan gerçekleştirdiği tarım ürünleri ithalatı 4,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir ve bu ithalat için yapılan ödemenin 1,8 milyar doları buğday ithali için ödenmiştir. Türkiye'nin yüksek hacimli buğday ithal ettiği ikinci ülke ise Ukrayna'dır. Ayrıca Türkiye, son yıllarda Rusya ve Ukrayna da üretilen ayçiçek yağının ithalatında ilk sıralarda yer almaktadır. Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan verilere göre Türkiye 2021 yılı itibarıyla, buğday ithalatının % 64,6'sını Rusya'dan, % 13,4'ü ise Ukrayna'dan gerçekleştirmektedir. Ayrıca Türkiye, ayçiçek yağı ithalatının da % 65,5'ini Rusya'dan, % 4,2'sini ise Ukrayna'dan gerçekleştirmektedir (Adal, 2022). Rusya ve Ukrayna, tarımsal üretim açısından son derece gelişmiş durumdadır ve özellikle ayçiçeği, buğday, arpa, mısır ve tohum yağı üretiminde, dünyanın en büyük üreticisi konumundadırlar. Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş, Rusya'ya yönelik çok ciddi yaptırımların uygulanmasına, Ukrayna'nın ise

yaşanan çatışmalara ve ülkede oluşan tahribata bağlı olarak üretim zorlukları çekmesine, bu ise Rusya ve Ukrayna'nın uluslararası piyasalara (Türkiye ve Avrupa dahil) yeterli miktarda tarımsal ürün sağlayamama riskinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (İstikbal, 2022, s. 1). Bu bağlamda Rusya-Ukrayna arasındaki savaş, Türkiye ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere tüm dünyada tarımsal ürün ithalatını olumsuz yönde etkilemiş ve başta buğdaya dayalı ürünler ile ayçiçek yağı olmak üzere çok sayıda gıda maddesinin fiyatlarının yükselmesine, ayrıca bazı Avrupa ülkelerinde buğday ve ayçiçek yağı arzının yetersizliğine neden olmuştur (Adal, 2022). Rusya-Ukrayna savaşı gibi gelişmeler bize ithalatın sadece birkaç ülke ile sınırlı tutulmasının, bir diğer ifadeyle kaynak ülke çeşitlendirmesine gidilmemesinin ülke ekonomileri açısından ne gibi riskleri barındırdığını net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda üretim faktörü arzının azalma ya da ortadan kalkma riskine karşı ithalatçı ülke, mutlak surette kaynak ülke çeşitliliğine gitmek ve bu çeşitliliği geliştirmek durumundadır (Xu, 2014, s. 8332). Bu ise ülkelerin izleyeceği kaynak ülkeleri çeşitlendirmeye yönelik politikalar ile mümkün olabilecektir. Fakat ihracat yapan ülkenin taklit edilemeyen teknolojik yetkinliğe sahip olduğu durumda yani rekabet gücüne sahip olduğu durumda kaynak ülke çeşitlendirmesine gitmek zor olabilmektedir (Çalışkan, 2020, s.297).

İthalatın sınırlı sayıdaki birkaç ülkeden gerçekleştirilmesinin neden olacağı bir diğer önemli sorun da ithalatçı ülkelerin gerek üretim faktörlerine gerekse de nihai mal ve hizmetlere nispeten yüksek maliyetlerle ulaşmak zorunda kalmasıdır. Bu noktada ticari faaliyette bulunan ülkeler arasında imzalanmış olan bağlayıcı nitelikteki uzun süreli sözleşmelerin ve bu doğrultuda alt yapıya yönelik olarak yapılmış olan harcamaların önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda kaynak ülke çeşitliliğine gidememek hem ithalatçı ülkenin ithal girdi bağımlılığının artmasına hem de ihtiyaç duyulan girdiler için daha yüksek bir maliyete katlanılması nedeniyle borçların artmasına neden olmaktadır. Ülkeler arasında çeşitli şekillerde bağlayıcı nitelikte sözleşmeler ya da büyük hacimli yatırım anlaşmalarının bulunmaması durumunda ise, ithalatçı ülke kolaylıkla kaynak ülke çeşitliliğine gidebilmekte, bir diğer ifadeyle olanaklar dahilinde dilediği ülkeden üretim faktörlerini satın alabilmekte, ayrıca ihracatçı ülkelerin kendi aralarında yapacakları rekabetten de yararlanmak suretiyle de ihtiyaç duyulan üretim faktörlerini çok daha düşük maliyetlerle temin edebilme olanağına sahip olabilmektedir. Bilindiği üzere Türkiye, enerji bağımlısı bir ülkedir ve ithal mecburiyeti bulunan enerjinin pahalıya mal edilmesi, Türkiye'nin cari açığının genellikle yüksek seviyelerde gerçekleşmesinin temel nedeni oluşturmaktadır. Enerjinin pahalıya mal edilmesinin temelinde ise Türkiye'nin tek taraflı olarak sınırlı sayıdaki (Rusya ve Ukrayna) ülkeye enerji bağımlılığının bulunması, bu ülkelerle uzun süreli ve bağlayıcı nitelikteki sözleşmelerin yapılmış olması ve enerjinin nakli için yapılmış olan büyük çaplı yatırımlar (boru hatları) yapılmış olması yer almaktadır. Bahsi geçen bu maliyetlerden kurtulmak isteyen ve ekonomik açıdan tehlikenin farkında olan Türkiye, enerji ithalatının çeşitlendirilmesine yönelik stratejiler geliştirmeye çalışmaktadır. Bahsi geçen bu maliyetlerden kurtulmak isteyen ve ekonomik açıdan tehlikenin farkında olan Türkiye, enerji ithalatının çeşitlendirilmesine yönelik stratejiler geliştirmek suretiyle ortaya çıkan risk ve maliyetleri minimuma indirmeye ve enerji açısından tek ya da az sayıdaki birkaç devlete bağımlı olma durumundan kurtulmaya çalışmaktadır (Şahin, 2018, s. 490). Bu bağlamda girdi maliyetlerini ve dolayısıyla da cari açıkları azaltmak amacıyla kaynak ülke çeşitliliğini sağlamaya yönelik politikaların geliştirilmesi ve bu politikaların hızlı bir şekilde uygulamaya konulması büyük bir önem arz etmektedir.

İthalatçı ülkelerin gerçekleştireceği üretim faktörü ve nihai mal ithalatını birkaç ülke ile sınırlı tutması bir diğer ifadeyle ithalat yaptığı kaynak ülke sayısını çeşitlendirmemesi, tüketici refahında da önemli bir kayba neden olmaktadır (Muhammad, 2012, s. 806). Kaynak ülkelerin çeşitlendirilmesi, ithalatçı ülkenin, üretim sürecinde kullanacağı yeni üretim faktörlerine ya da yeni ürünlere ulaşabilmesine olanak sağlamaktadır. Bir ülkenin ara malı ya da hammadde ithalatını sadece bir ya da birkaç ülke ile sınırlandırması, bu ülkenin yeni teknolojiler ile üretilen ve muhtemelen daha yüksek verim elde edebileceği nispeten kaliteli üretim faktörlerinden mahrum kalmasına neden olabilecektir. Bu ise hem üretim hacminin beklendiği kadar artmamasına hem de ürün kalitesinin beklenen seviyede olmamasına sebebiyet verebilecektir. İthalatçı ülke, ithalat yaptığı kaynak ülkelerin sayısını arttırmak ve

çeşitlendirmek suretiyle hem üretim sürecinde kullanabileceği yeni üretim faktörlerine hem de yeni nihai mal ve hizmetlere ulaşabilme olanağına sahip olmakta, dolayısıyla tüketici refahında ortaya çıkması muhtemel bir kaybın önüne geçmiş olmaktadır. Ayrıca kaynak ülke çeşitliliğine gitmek, bu faydaları yanında üretim faktörleri güvenliğinin sağlanması açısından da son derece önemlidir. En önemli üretim faktörünün (üretim girdisinin) enerji olduğu düşünüldüğünde ülkeler açısından enerji güvenliğinin sağlanması son derece önemli hale gelmiş durumdadır. Enerji temini konusunda sadece bir ya da birkaç ülkeye bağlı kalmak üretim faaliyetleri açısından son derece riskli bir duruma işaret etmektedir. Bu nedenle ülkeler olabildiğince farklı bölge ve ülkelerden enerji tedarik edebilmenin yollarını aramalı, bir diğer ifadeyle üretim sürecinde zorluklarla karşılaşmamak adına enerji kaynaklarının temini açısından kaynak ülkeleri çeşitlendirmeli ve enerji temin edebileceği ülke sayısını artırmalıdır (Vivoda, 2019, s. 968). Ancak bu noktada da ithalatçı ülkeler, fosil yakıt niteliğindeki enerjiyi ithal edilebileceği ülke sayısının sınırlı olması gibi bir sorunla karşı karşıya kalabilmektedir. Böyle bir durumda ise ithalatçı ülkeler, enerji kaynağı çeşitliliğine gitmek suretiyle kaynak ülke alternatiflerini artırabilecektir. Daha açık bir ifadeyle enerji ithalatçısı ülkeler, fosil yakıtlar yerine diğer enerji kaynaklarına yönelebilir, böylece de enerji ithal edebileceği kaynak ülke çeşitliliğini sağlayabilirler.

3. Yoğunlaşma ve Yoğunlaşma Oranlarının Ölçümü

Piyasa yapısı incelenirken ele alınan önemli özelliklerden biri de piyasada faaliyet gösteren alıcı ve satıcıların sayısı ile bunların piyasadaki büyüklükleridir. Piyasalarda rekabetçi ortamın sağlanması için satıcı sayısının çok olması ve bu satıcıların piyasadaki satış/üretim miktarlarının toplam satış/üretim içindeki payının düşük olması arzulanmaktadır (Dilek, 2017, s.51). Davut (2002, s.204), yoğunlaşmayı ekonomik faaliyetin büyük bir oranının söz konusu iktisadi faaliyeti gerçekleştiren satıcılar içinden az sayıda satıcı tarafından denetim altında tutulması olarak tanımlamaktadır.

Yapı-Davranış-Performans (Structure-Conduct-Performance, SCP) yaklaşımına göre yoğunlaşmayı da kapsayan piyasa yapısı, firma davranışlarını etkilemektedir. Piyasa şekillerinin iki uç örneği tam rekabet ve tekel piyasalarıdır ki bunların ortasında oligopol ve tekeli rekabet piyasaları yer almaktadır (İldırar & Kıral, 2018, s.96). İktisatçılar tarafından tam rekabet piyasası en fazla arzulan piyasa tipi iken tekel (monopol) piyasası ise aksine iktisatçılar tarafından istenmeyen piyasa tipini oluşturmaktadır. Tam rekabet piyasası, rekabetin en yüksek derecede, yoğunlaşmanın ise en düşük seviyede olduğu piyasa tipi iken tekel piyasası ise aksine rekabetin en düşük, yoğunlaşmanın ise en yüksek olduğu piyasa tipidir (Hatırlı, 2017, s.265; Dilek & Konak, 2016, s.160). Rekabetin yüksek, yoğunlaşmanın düşük olduğu tam rekabet piyasasında firmalar, etkin üretim tekniklerini tercih etmek suretiyle maliyetlerini minimize edeceklerdir ve sonuçta da toplumsal açıdan en iyi sonuçlara ulaşılacaktır (Dilek, 2017, s.112-113). Bu nedenle piyasalarda satıcılar tarafında yoğunlaşma istenmemektedir.

Yoğunlaşmanın ölçümünde yoğunlaşma oranı, Herfindahl-Hirschman, Rosenbluth, Hannah ve Kay, entropi, Horvath endeksleri kullanılmaktadır. Hesaplama kolaylığı nedeni ile Herfindahl-Hirschman ve yoğunlaşma oranı en sık kullanılan yöntemlerdir (İldırar & Kıral, 2018, s.97-103; Ayrancı, 2009, s.57-58). Yoğunlaşma oranı, ülkelerin dış ticaretinin de incelenmesinde kullanılmaktadır (Ayrancı, 2009, Erkan & Sunay, 2016; Erkan & Bozduman, 2021).

Çalışmamızda yoğunlaşma oranları (CR4 ve CR8) ile Herfindahl-Hirschman endeksleri kullanılacaktır. İthalatçı ülke mümkün olduğunca kaynak ülke çeşitlendirmesine giderek riski azaltmayı, ihracatçı ülke ise ihracatını ve pazar payını artırmayı amaçlamaktadır.

Yoğunlaşma Oranı: Genellikle 4 veya 8 ülke için uygulanır. N sayıdaki ülkenin ihracat veya ithalat miktarının toplam ithalat veya ihracat miktarına bölünmesi ile bulunur.

$$CR_N = \sum_{i=1}^N S_i$$

Formülde yer alan S_i ifadesi, i . ülkesinin Kuzey Afrika ülkesine yapmış olduğu ihracatın Kuzey Afrika ülkesinin yaptığı toplam ithalat içindeki payını vermektedir. Örneğin; Mısır 100 birim ithalat yaptıysa ve bunun 30 birimini Çin'den yaptıysa bu oran 30 olacaktır. CR4 hesaplanırken Çin dışında en yüksek ürün ihracat yapan diğer üç ülke daha hesaba katılacaktır. Yoğunlaşma oranının düşük olması, piyasada çok sayıdaki ülkenin toplam üretimin düşük bir oranını gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Yoğunlaşma oranının yüksek olması ise piyasada az sayıda ülkenin toplam üretimin/satışın yüksek oranını gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. CR4 eğer 30'dan düşükse düşük yoğunlaşma; 30 ile 50 arasındaysa orta dereceli yoğunlaşma; 50 ile 70 arasındaysa yüksek yoğunlaşma ve 70'den büyüğe oldukça yüksek yoğunlaşma söz konusudur (İldırar, 2018, s.98; Dilek, 2017, s.55-56).

Herfindahl-Hirschman endeksi: Yoğunlaşma oranı ile yapılan analizin zayıf yönü 4 veya 8 ülkenin pazar paylarını dikkate alması, diğer ülkelerin pazar paylarını ise ele almamasıdır. Herfindahl-Hirschman endeksi ise pazar payı yüksek olan ülkelerin ağırlıklarını yüksek tutmakla beraber diğer ülkelerin de pazar paylarını dikkate almaktadır (İldırar, 2018, s.98-99; Erkan & Bozduman, 2021, s.142). Herfindahl-Hirschman endeksi ile hesaplama yapılırken, ülkelerin pazar paylarının kareleri toplanmaktadır (Dilek, 2017, s.56-57; Yaşar & Gerede, 2018, s.180).

$$HHI = \sum_{i=1}^N P_i^2$$

Formülde yer alan P_i , ülkelerin piyasa paylarını vermektedir. HHI değerinin 1000'den düşük olması piyasanın yoğunlaşmamış olduğunu; 1000 ile 1800 arası olması düşük yoğunluklu olduğunu ve 1800'den yüksek olması da yüksek yoğunlaşmış olduğunu belirtmektedir.

4.Yöntem

Kuzey Afrika ülkelerine ait (Mısır, Fas, Tunus, Libya ve Cezayir) ithalat verileri Worldbank data sitesinden 17.04.2022 tarihinde alınmıştır. İnceleme dönemi 2001-2020 yılları arası ile sınırlıdır, ancak bazı ülkelerin verileri sitede yer almadığından incelemeye alınmamıştır. Örneğin; 2000 sonrasında önemli iç karışıklıklar yaşayan Libya'da sadece 2007-2010 ve 2016-2018 dönemlerine ait veriler bulunmuştur. Cezayir'in 2017 sonrası verilerine ve Tunus'un da 2020 yılına ait verilerine ulaşamamıştır. Söz konusu beş ülkenin ithalatında CR4; CR8 ve HHI değerleri hesaplanmıştır.

5.Bulgular

Kuzey Afrika ülkeleri (Mısır, Fas, Tunus, Libya ve Cezayir) ithalat verileri ele alınarak hesaplanan CR4, CR8 ve HHI değerleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Yoğunlaşma Oranları (CR4, CR8) ve Herfindahl- Hirschman Endeks Değerleri

Ülke	Yıl	CR4	CR8	HHI	İthalat Kaynakları
	2001	34,11	51,29	486,34	1.ABD, 2.Almanya, 3.Serbest Bölge,4. S.Arabistan, 5.İtalya, 6.Avustralya, 7.Çin, 8.Fransa
	2002	34,97	51,05	491,12	1.ABD, 2.Serbest Bölge, 3.Almanya, 4.İtalya, 5.Çin, 6.Fransa, 7.Avustralya, 8.Rusya
	2003	37,24	53,10	535,38	1.Area NES, 2.ABD, 3.Almanya, 4.İtalya, 5.Çin, 6.Fransa, 7.Rusya, 8.Brezilya
	2004	34,06	50,10	469,19	1.Serbest Bölge, 2.ABD, 3.Almanya, 4.Çin, 5.İtalya, 6.Cezayir, 7.S.Arabistan, 8.Fransa
	2005	31,64	48,87	460,56	1.Serbest Bölge, 2.ABD, 3.Almanya, 4.S.Arabistan, 5.Çin, 6.Kuveyt, 7.İtalya, 8.Rusya
	2006	34,67	53,10	507,52	1.Serbest Bölge, 2.ABD, 3.S.Arabistan, 4.Çin, 5.Kuveyt, 6.Almanya, 7.İtalya, 8.Rusya

Kuzey Afrika Ülkelerinin İthalatında Kaynak Ülke Çeşitlendirmesinin Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl-Hirschman Endeksi Aracılığıyla Ölçümü

Mısır	2007	39,60	59,00	586,48	1.Serbest Bölge, 2.ABD, 3.S.Arabistan, 4.Almanya, 5.Çin, 6.Rusya, 7.Kuveyt, 8.İtalya
	2008	31,22	48,51	424,72	1.ABD, 2.Çin, 3.Almanya, 4.S.Arabistan, 5.İtalya, 6.Rusya, 7.Ukrayna, 8.Japonya
	2009	33,19	49,91	439,99	1.ABD, 2.Çin, 3.Almanya, 4.İtalya, 5.Türkiye, 6.S.Arabistan, 7.Fransa, 8.Rusya
	2010	31,79	46,49	410,62	1.ABD, 2.Çin, 3.Almanya, 4.İtalya, 5.S.Arabistan, 6.G.Kore, 7.Fransa, 8.Türkiye
	2011	30,88	47,90	428,59	1.ABD, 2.Çin, 3.Almanya, 4.İtalya, 5.Kuveyt, 6.Türkiye, 7.Rusya, 8.S.Arabistan
	2012	29,37	48,84	416,98	1.Çin, 2.ABD, 3.Almanya, 4.Rusya, 5.Ukrayna, 6.Türkiye, 7.İtalya, 8.Brezilya
	2013	31,52	48,65	427,09	1.Çin, 2.Almanya, 3.ABD, 4.İtalya, 5.Ukrayna, 6.S.Arabistan, 7.Türkiye, 8.Kuveyt
	2014	31,27	48,19	435,26	1.Çin, 2.Almanya, 3.ABD, 4.Kuveyt, 5.İtalya, 6.Ukrayna, 7.Rusya, 8.Türkiye
	2015	31,33	47,81	450,45	1.Çin, 2.Almanya, 3.ABD, 4.Rusya, 5.Türkiye, 6.İtalya, 7.S.Arabistan, 8.Brezilya
	2016	31,39	48,30	449,55	1.Çin, 2.Almanya, 3.ABD, 4.İtalya, 5.Türkiye, 6.S.Arabistan, 7.Rusya, 8.Ukrayna
	2017	31,71	50,57	450,60	1.Çin, 2.Almanya, 3.İtalya, 4.S.Arabistan, 5.ABD, 6.Rusya, 7.Brezilya, 8.Hindistan
	2018	33,86	51,44	480,50	1.Çin, 2.S.Arabistan, 3.ABD, 4.Rusya, 5.Almanya, 6.İtalya, 7.Türkiye, 8.Brezilya
2019	34,08	51,31	505,68	1.Çin, 2.ABD, 3.S.Arabistan, 4.Almanya, 5.Türkiye, 6.Rusya, 7.İtalya, 8.Hindistan	
2020	33,81	51,01	495,23	1.Çin, 2.ABD, 3.S.Arabistan, 4.Almanya, 5.Türkiye, 6.İtalya, 7.Rusya, 8.Hindistan	
Libya	2007	38,18	62,55	617,61	1.Avrupa NES, 2.Çin, 3.İtalya, 4.Japonya, 5.Mısır, 6.ABD, 7.Almanya, 8.Türkiye
	2008	48,94	71,00	883,12	1.Avrupa NES, 2.Çin, 3.İtalya, 4.G.Kore, 5.ABD, 6.Japonya, 7.Türkiye, 8.Almanya
	2009	46,95	68,61	759,73	1.Avrupa NES, 2.Çin, 3.G.Kore, 4.Türkiye, 5.İtalya, 6.ABD, 7.Almanya, 8.Tunus
	2010	39,77	66,04	644,38	1.Türkiye, 2.Avrupa NES, 3.Çin, 4.İtalya, 5.G.Kore, 6.Almanya, 7.ABD, 8.Fransa
	2016	41,31	61,54	612,40	1.İtalya, 2.Çin, 3.BAE, 4.Türkiye, 5.G.Kore, 6.Mısır, 7.Tunus, 8.İspanya
	2017	41,13	60,13	612,27	1.İtalya, 2.Çin, 3.Türkiye, 4.BAE, 5.İspanya, 6.Mısır, 7.Tunus, 8.Almanya
2018	43,07	60,53	615,12	1.Türkiye, 2.Çin, 3.BAE, 4.İtalya, 5.İspanya, 6.Mısır, 7.Yunanistan, 8.Tunus	
	2001	52,64	66,86	949,30	1.Fransa, 2.İtalya, 3.ABD, 4.Almanya, 5.İspanya, 6.Türkiye, 7.Kanada, 8.Birleşik Krallık
	2002	48,73	63,13	842,07	1.Fransa, 2.ABD, 3.İtalya, 4.Almanya, 5.İspanya, 6.Türkiye, 7.Japonya, 8.Çin
	2003	45,28	60,62	847,50	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.ABD, 6.Çin,

Cezayir					7.Türkiye, 8.Birleşik Krallık
	2004	43,53	60,21	791,35	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.ABD, 5.Çin, 6.İspanya, 7.Japonya, 8.Arjantin
	2005	42,72	60,56	772,847	1.Fransa, 2.İtalya, 3.ABD, 4.Çin, 5.Almanya, 6.İspanya, 7.Japonya, 8.Türkiye
	2006	43,98	62,02	743,82	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Çin, 4.Almanya, 5.ABD, 6.İspanya, 7.Türkiye, 8.Japonya
	2007	41,78	61,19	648,36	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Çin, 4.ABD, 5.Almanya, 6.İspanya, 7.Japonya, 8.Arjantin
	2008	45,07	63,75	694,43	1.Fransa, 2.Çin, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Japonya, 8.Türkiye
	2009	44,68	64,34	686,14	1.Fransa, 2.Çin, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Türkiye, 8.Japonya
	2010	42,64	62,31	643,75	1.Fransa, 2.Çin, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.G.Kore, 8.Japonya
	2011	42,26	59,78	614,50	1.Fransa, 2.Çin, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Arjantin, 8.Brezilya
	2012	43,54	59,35	604,09	1.Fransa, 2.Çin, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.Arjantin, 7.Türkiye, 8.ABD
	2013	43,38	59,86	597,65	1.Çin, 2.Fransa, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Türkiye, 8.Arjantin
	2014	42,06	60,40	604,86	1.Çin, 2.Fransa, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Türkiye, 8.Arjantin
	2015	43,45	61,79	649,17	1.Çin, 2.Fransa, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Türkiye, 8.Arjantin
	2016	45,43	63,72	708,47	1.Çin, 2.Fransa, 3.İtalya, 4.İspanya, 5.Almanya, 6.ABD, 7.Türkiye, 8.Arjantin
2017	42,54	61,37	678,59	1.Çin, 2.Fransa, 3.İtalya, 4.Almanya, 5.İspanya, 6.Türkiye, 7.ABD, 8.G.Kore	
Tunus	2001	59,02	72,35	1216,67	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.ABD, 6.Belçika, 7. Libya, 8.Birleşik Krallık
	2002	58,93	70,59	1204,66	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.ABD, 6.Belçika, 7. Libya, 8.Birleşik Krallık
	2003	60,13	71,13	1240,02	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.Libya, 6.Belçika, 7.ABD, 8.Birleşik Krallık
	2004	54,45	66,47	1161,16	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.Libya, 6.Rusya, 7.ABD, 8.Belçika
	2005	57,78	67,39	1157,51	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.Libya, 6.Çin, 7.Rusya, 8.Belçika
	2006	54,64	69,11	1058,26	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.Libya, 5.İspanya, 6.Rusya, 7.Çin, 8.ABD
	2007	53,43	67,89	1011,44	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.İspanya, 5.Rusya, 6.Çin, 7.ABD, 8.Libya
	2008	50,18	65,17	846,09	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Rusya, 4.Almanya, 5.Libya, 6.İspanya, 7.Çin, 8.ABD
	2009	50,11	65,28	872,15	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.Çin, 5.İspanya, 6.ABD, 7.Rusya, 8.Türkiye
	2010	50,19	63,54	869,80	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.Çin, 5.Rusya, 6.İspanya,

Kuzey Afrika Ülkelerinin İthalatında Kaynak Ülke Çeşitlendirmesinin Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl-Hirschman Endeksi Aracılığıyla Ölçümü

					7.ABD, 8.Türkiye
	2011	47,57	65,28	797,18	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.Çin, 5.Rusya, 6.İspanya, 7.ABD, 8.Türkiye
	2012	44,35	60,57	684,30	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Çin, 4.Almanya, 5.İspanya, 6.Rusya, 7.Cezayir, 8.ABD
	2013	46,28	62,44	751,96	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Almanya, 4.Çin, 5.Cezayir, 6.İspanya, 7.Türkiye, 8.ABD
	2014	45,18	63,56	717,59	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Çin, 4.Almanya, 5.Cezayir, 6.Rusya, 7.İspanya, 8.Türkiye
	2015	48,38	64,46	768,23	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Çin, 4.Almanya, 5.İspanya, 6.Rusya, 7.Cezayir, 8.Türkiye
	2016	47,02	62,83	705,51	1.Fransa, 2.İtalya, 3.Çin, 4.Almanya, 5.Türkiye, 6.İspanya, 7.Cezayir, 8.ABD
	2017	47,65	63,70	722,76	1.İtalya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.Almanya, 5.Türkiye, 6.İspanya, 7.Cezayir, 8.ABD
	2018	47,13	63,88	714,50	1.İtalya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.Almanya, 5.Türkiye, 6.İspanya, 7.Cezayir, 8.ABD
	2019	45,84	64,31	709,84	1.İtalya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.Almanya, 5.Cezayir, 6.Türkiye, 7.İspanya, 8.ABD
Fas	2001	42,63	59,92	793,35	1.Fransa, 2.İspanya, 3.Birleşik Krallık, 4.İtalya, 5.Almanya, 6.S.Arabistan, 7.Irak, 8.ABD
	2002	43,80	61,34	759,87	1.Fransa, 2.İspanya, 3.S.Arabistan, 4.İtalya, 5.Almanya, 6.Birleşik Krallık, 7.ABD, 8.Rusya
	2003	45,29	63,27	786,77	1.Fransa, 2.İspanya, 3.İtalya, 4.Almanya, 5.S.Arabistan, 6.Rusya, 7.ABD, 8.Birleşik Krallık
	2004	43,07	62,61	715,03	1.Fransa, 2.İspanya, 3.İtalya, 4.Almanya, 5.Rusya, 6.S.Arabistan, 7.Çin, 8.ABD
	2005	43,27	62,52	702,42	1.Fransa, 2.İspanya, 3.S.Arabistan, 4.İtalya, 5.Çin, 6.Almanya, 7.Rusya, 8.ABD
	2006	41,30	60,47	649,12	1.Fransa, 2.İspanya, 3.S.Arabistan, 4.İtalya, 5.Çin, 6.Almanya, 7.Rusya, 8.ABD
	2007	38,77	59,88	611,97	1.Fransa, 2.İspanya, 3.İtalya, 4.ABD, 5.Çin, 6.S.Arabistan, 7.Rusya, 8.Almanya
	2008	39,54	60,00	600,97	1.Fransa, 2.İspanya, 3.S.Arabistan, 4.İtalya, 5.Çin, 6.ABD, 7.Rusya, 8.Almanya
	2009	42,49	61,73	648,04	1.Fransa, 2.İspanya, 3.Çin, 4.ABD, 5.İtalya, 6.Almanya, 7.S.Arabistan, 8.Rusya
	2010	41,62	58,51	628,50	1.Fransa, 2.İspanya, 3.Çin, 4.ABD, 5.S.Arabistan, 6.İtalya, 7.Almanya, 8.Rusya
	2011	40,23	61,04	601,51	1.Fransa, 2.İspanya, 3.ABD, 4.S.Arabistan, 5.Çin, 6.İtalya, 7.Rusya, 8.Almanya
	2012	38,57	59,82	582,83	1.İspanya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.ABD, 5.S.Arabistan, 6.Rusya, 7.İtalya, 8.Almanya
	2013	40,94	61,45	621,31	1.İspanya, 2.Fransa, 3.ABD, 4.Çin, 5.S.Arabistan, 6.İtalya, 7.Almanya, 8.Rusya
	2014	41,44	61,16	620,78	1.Fransa, 2.İspanya, 3.Çin, 4.ABD, 5.S.Arabistan, 6.Almanya, 7.İtalya, 8.Rusya

2015	41,48	61,29	617,35	1.İspanya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.ABD, 5.Almanya, 6.İtalya, 7.Rusya, 8.Türkiye
2016	44,44	63,12	683,55	1.İspanya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.ABD, 5.Almanya, 6.İtalya, 7.Türkiye, 8.Portekiz
2017	44,65	63,99	693,59	1.İspanya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.ABD, 5.Almanya, 6.İtalya, 7.Türkiye, 8.Portekiz
2018	45,48	63,85	681,34	1.İspanya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.ABD, 5.İtalya, 6.Almanya, 7.Türkiye, 8.Rusya
2019	45,31	63,61	681,92	1.İspanya, 2.Fransa, 3.Çin, 4.ABD, 5.İtalya, 6.Türkiye, 7.Almanya, 8.Portekiz
2020	45,72	65,33	701,71	1.İspanya, 2.Çin, 3.Fransa, 4.ABD, 5.Türkiye, 6.Almanya, 7.İtalya, 8.Rusya

Tablo 1'den aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Mısır, CR4 değerleri 29,37 ile 39,60 arasında değişmektedir. CR8 değerleri de 46,49 ile 59,00 arasında değişmiştir. Diğer bir deyişle CR4 ve CR8 değerlerine göre Mısır ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesini başarı ile gerçekleştirmiştir. CR4 değerinin 30'un altında olması düşük yoğunlaşmayı ifade etmektedir ve Mısır için bu değer çoğu yıllarda 30'a çok yakın hatta 2012 yılında 30'un altında olduğu görülmektedir. Bu da CR4 değerlerinin orta yoğunlaşmayı göstermekle beraber düşük yoğunlaşma sınırını veren 30'a yakın değerler almaktadır. HHI değeri de 410,62 ile 586,48 arasında değişmiş yani dönemin tümünde 1000'in altında kalmayı başarmıştır. HHI değerinin 1000'den düşük olması yoğunlaşmanın düşük olduğunu göstermektedir. Böylece HHI değerleri de CR4 ve CR8 değerlerinin verdiği sonucu doğrulamıştır. Mısır, inceleme yapılan dönemde ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesini başarılı biçimde gerçekleştirmiş ve ithalatını az sayıda ülkeye bağımlı hale getirmemiştir. Ancak bu ürün bazlı bir inceleme değildir. 2000'li yılların başlarında Mısır pazarında ABD ve Almanya'nın ağırlığı hissedilmekte iken 2015 ve sonrası dönemde Çin ve ABD'nin pazarda ağırlığının bulunduğu görülmektedir. 2000'li yılların başında ilk 8 ihracatçı ülke arasında yer alan Fransa, Avustralya gibi ülkelerin yerini Türkiye ve Hindistan'ın aldığı, ancak bu sıralama değişimlerinin yoğunlaşma üzerine önemli bir etkide bulunmadığı görülmektedir.

Libya, 2000'li yıllarda yaşadığı iç karışıklıklar nedeniyle verileri sağlıklı ve istikrarlı biçimde yayımlayamamıştır. Libya'nın ulaşılan yıllarda CR4 değerlerinin 38,18 ile 48,94 arasında; CR8 değerlerinin de 60,13 ile 71,00 arasında değiştiği görülmüştür. CR4 değerleri hesaplanan yıllarda 30'un hatta 40'ın üzerindedir ki bu da orta derecede yoğunlaşmayı göstermektedir. Bu sonuçlara uyumlu olarak HHI değerleri de 612,27 ile 883,12 arasında değişmiş yani 1000 değerinin altında kalarak düşük yoğunlaşmayı göstermiştir. Bununla beraber CR4, CR8 ve HHI değerlerinin genelde Mısır'ın üzerinde olduğu görülmektedir. Neticede Libya, ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesi konusunda Mısır'ın gerisinde kalmıştır. HHI değeri de Mısır ile kıyaslandığında daha yüksektir. Yaşadığı siyasi karışıklıklar düşünüldüğünde bu sonuç çok olağan dışı görülmemektedir. 2007 yılında sekizinci sırada yer alan Türkiye'nin 2018 yılında Libya pazarının birincisi durumuna gelmesi dikkat çekmektedir. Bunu ise Libya'ya zor günlerinde Türkiye'nin askeri ve siyasi destek vermesinin sonucu olarak görmek mümkündür. Çin, dönemin tamamında Libya pazarında varlığını istikrarlı biçimde sürdürmüştür. 2016 sonrası dönemde Tunus ve BAE'nin de ilk sekiz ihracatçı arasına girdiği görülmektedir.

Cezayir'in CR4 değerleri 41,78 ile 52,64 arasında CR8 değerleri de 59,35 ile 66,86 arasında değişmiştir. En yüksek CR4 ve CR8 değerleri 2001 yılında gözlenmiş, sonraki yıllarda düşüş görülmüştür. HHI değeri de 597,65 ile 949,30 arasında değerler almıştır. Yine en yüksek HHI değeri 2001 yılında gözlenmiştir. Kısaca Cezayir pazarında yoğunlaşma genelde düşüş eğilimindedir. CR4 değerleri, Mısır ve Libya'ya göre daha yüksek olmakla beraber 2001 haricinde 50'nin altındadır ki bu da orta yoğunlaşmayı ifade etmektedir. HHI değeri 2013 haricinde 600'ün üzerinde değer almış ve hiçbir zaman 1000'i geçmemiştir. HHI

değerlerine göre Cezayir pazarında da düşük yoğunlaşma mevcuttur. Cezayir'in kaynak ülke çeşitlendirmesini yapmakta Mısır'a kıyasla daha başarısız olduğu da görülmektedir. Cezayir'in, ithalat yaptığı Çin, Fransa ve İtalya gibi ülkelerin ağırlıklarını düşürerek riskini azaltması gerektiği görülmektedir. Trademap üzerinde 2017 sonrası değerler bulunmadığı için inceleme dışı tutulmuştur. Fransa eski sömürgesi olan Cezayir pazarında etkinliğini devam ettirmektedir ancak 2000'li yılların başında pazar liderliğini Çin'e kaybetmiştir. ABD de 2000'li yılların başındaki sıralamada üst sıralarda yer alırken 2006 ve sonrasında gerilere düşmüştür. Türkiye, Arjantin, İspanya ve İtalya gibi ülkelerin de Cezayir pazarında etkili olduğu görülmektedir.

Tunus için CR4 değerleri 44,35 ile 60,13 arasında; CR8 değerleri de 60,57 ile 72,35 arasında değişmiştir. 2011 yılı sonrasında CR4 değerleri 50 ve altına inmiştir. CR8 değerleri de 2012 ve sonrasında 65 ve altına inmiştir. CR4 değerlerinin 2011 yılına kadar 50'nin üzerindedir yani yoğunlaşma yüksek seviyededir. 2011 ve sonrasında ise CR4 değeri 50'nin altına inmiş yani orta dereceli olmuştur. CR4 değerlerinin 44'ün altına inmediği; bu nedenle Mısır, Libya ve Cezayir'e göre daha yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir. HHI değerleri de 2008 yılına dek 1000'in üzerinde seyretmiş, sonra düşüş eğilimine girmiştir. Yani HHI derecelerine göre Tunus pazarı 2008 yılına kadar orta dereceli olmakla beraber daha sonra düşük yoğunlaşma ortaya çıkmıştır. 2013 yılından sonra da HHI değerinin 700-800 bandında istikrar kazandığı görülmektedir. Bu sonuçlar Tunus pazarının genelde diğer Kuzey Afrika pazarlarına göre daha yoğunlaşmış olduğunu, 2008 ve sonrasında ise yoğunlaşmanın bir miktar düşüş kaydettiğini göstermektedir. 21. Yüzyıl başında Tunus pazarında ilk sekiz içinde yer almayan Çin'in zamanla pazara yerleştiği, İtalya ve Fransa ile beraber pazarı domine ettiği görülmektedir. Birleşik Krallık ve ABD zaman içerisinde Tunus pazarındaki paylarını düşürdüğü hatta Birleşik Krallık'ın 2003 sonrasında ilk sekize giremediği; ABD'nin de 2012'den itibaren pazarda ya sekizinci sırada yer aldığı ya da ilk sekize giremediği görülmektedir. Türkiye'nin ise 2009 yılı da dahil olmak üzere sonraki yılların tamamında Tunus'a ihracat yapan ilk sekiz ülke arasında sürekli yer aldığı görülmektedir. Tunus'un kaynak ülke çeşitlendirmesine giderek İtalya, Fransa ve Çin'in alternatifi olan ülkelere ithalatını artırarak riski azaltması gereklidir.

Fas'ta CR4 değerleri 38,57 ile 45,72 arasında; CR8 değerleri de 58,51 ile 65,33 arasında değişmektedir. Fas'ta yoğunlaşma oranlarının en yüksek değerlerini 2020 yılında ulaşması onu diğer Kuzey Afrika ülkelerinden ayırmaktadır. Yani diğer Kuzey Afrika ülkelerinde yoğunlaşma oranları düşüş göstermişken Fas'ta bu oran yükselmiştir. Hatta 2016 sonrasında CR4 değerleri 44 ve üzeri; CR8 değerleri de 63 ve üzeri değerler almıştır. CR4 değerleri orta dereceli yoğunlaşmayı göstermektedir. HHI değerleri de 2005'e kadar 700 ve üzerinde seyretmiş, 2006 ve sonrasında düşüş kaydetmiş, bazı yıllarda yükselişler söz konusu olsa da 2012 yılında 582 değerine kadar gerilemiştir. 2016 ve sonrasında ise sürekli 680'in üzerinde değerler almış, hatta 2020 yılında 700'ü geçmiştir. HHI değerlerinin 1000'in altında olması düşük yoğunlaşmayı göstermektedir. Bu sonuçlar Fas'ın da kaynak ülke çeşitlendirmesini yapmakta daha başarılı olabileceğini göstermektedir. Fas pazarında İspanya, Fransa, Çin ve ABD 2014 yılından itibaren ilk dört içerisinde yer almaktadır. Fas'ın kaynak ülke çeşitlendirmesine gitmek için İspanya, Fransa, Çin ve ABD'nin alternatifi olan ülkelere ithalat yapması gereklidir. 2015 yılından itibaren Türkiye, ilk sekiz içerisinde sürekli biçimde yer almayı başarmıştır. İtalya ve Almanya da 2000-2020 döneminde ilk sekiz içerisinde sürekli yer alan diğer ülkelerdir.

Tablo 2'de CR4, CR8 ve HHI değerlerinin hesaplanan tüm dönemlerde (2000-2020) ve 2016 sonrasındaki dönemlerde aldığı maksimum ve minimum değerler ile ortalamalarını vermektedir.

Tablo 2. CR4, CR8, HHI Değerleri Ortalama, Maksimum ve Minimum Değerleri

CR4 Değerleri				
Ülke	Dönem	Maksimum	Minimum	Ortalama
Mısır	Tüm Hesaplanan Dönemler	39,60	29,37	33,09

	2016 ve Sonrası	34,08	31,39	32,97
Libya	Tüm Hesaplanan Dönemler	48,94	38,18	42,76
	2016 ve Sonrası	43,07	41,13,	41,84
Cezayir	Tüm Hesaplanan Dönemler	52,64	41,78	44,34
	2016 ve Sonrası	42,54	45,43	43,99
Tunus	Tüm Hesaplanan Dönemler	60,13	44,35	50,96
	2016 ve Sonrası	47,65	45,84	46,91
Fas	Tüm Hesaplanan Dönemler	45,72	38,57	42,49
	2016 ve Sonrası	45,72	44,44	45,12
CR8 Değerleri				
Mısır	Tüm Hesaplanan Dönemler	59,00	46,49	50,27
	2016 ve Sonrası	51,44	48,30	50,53
Libya	Tüm Hesaplanan Dönemler	71,00	60,13	64,34
	2016 ve Sonrası	61,54	60,13	60,73
Cezayir	Tüm Hesaplanan Dönemler	66,86	59,35	61,84
	2016 ve Sonrası	63,72	61,37	62,55
Tunus	Tüm Hesaplanan Dönemler	72,35	60,57	65,79
	2016 ve Sonrası	64,31	62,83	63,68
Fas	Tüm Hesaplanan Dönemler	65,33	58,51	61,75
	2016 ve Sonrası	65,33	63,12	63,98
HHI Değeri				
Mısır	Tüm Hesaplanan Dönemler	586,48	410,62	445,07
	2016 ve Sonrası	505,68	449,55	476,31
Libya	Tüm Hesaplanan Dönemler	883,12	612,27	677,80
	2016 ve Sonrası	615,12	612,27	613,26
Cezayir	Tüm Hesaplanan Dönemler	949,30	597,65	710,40
	2016 ve Sonrası	708,47	678,59	693,53
Tunus	Tüm Hesaplanan Dönemler	1240,02	684,30	905,77
	2016 ve Sonrası	768,23	705,51	724,17
Fas	Tüm Hesaplanan Dönemler	793,35	582,83	669,10
	2016 ve Sonrası	701,71	681,34	688,42

Tunus haricindeki tüm ülkeler için CR4 değerleri 30 ile 50 arasındadır yani ortalama yoğunluğu göstermektedir. Tunus için tüm dönemler CR4 ortalaması 50'nin üzerindedir ki bu da Tunus pazarında yoğunlaşmanın yüksek olduğunu ifade etmektedir. CR4 değerleri ortalamalarına göre ülkeler düşüktür

yükseğe Mısır, Fas, Libya, Cezayir ve Tunus olarak sıralanmaktadır. Kısaca CR4 değerlerine göre kaynak ülke çeşitlendirmesini en başarılı biçimde yapan ülke Mısır, en başarısız yapan ülke ise Tunus'tur Fas haricindeki ülkelerde 2016 ve sonrasında CR4 ortalama değerleri düşüşe geçmiştir; Fas'ta ise yükselişe geçmiştir. Bu sonuçta Fas'ın kaynak ülke çeşitlendirmesi hakkında daha dikkatli olması gerektiğini göstermektedir.

CR8 değerleri ortalamalarının 50-66 aralığında olduğu görülmektedir. CR8 değerleri ortalamalarına göre ülkeler düşükten yükseğe Mısır, Fas, Cezayir, Libya ve Tunus olarak sıralanmaktadır. Mısır yine CR4 değerleri ortalamalarında görüldüğü gibi kaynak ülke çeşitlendirmesini en iyi yapan ülke olarak çıkmıştır. Tunus yine en yüksek CR8 ortalamasına sahip ülkedir, ama 2016 sonrasında CR8 ortalamasını düşürmeyi başarmıştır. Tunus'un 2016 ve sonrasındaki eğilimi devam ettirmesi gerektiği ve bunun için dış ticaret politikasını kullanması gerekliliği görülmektedir. 2016 ve sonrasında Cezayir ve Fas'ın CR8 değerlerinin yükseldiği görülmektedir. Bu da Cezayir ve Fas'ın kaynak ülke çeşitlendirmesi için ek önlemler alması gerekliliğini göstermektedir.

HHI değerleri ortalamalarının da 445 ile 906 aralığında değiştiği yani incelenen tüm ülkelerde HHI değerlerine göre yoğunlaşmanın olmadığı görülmektedir. Sadece Tunus 2008 yılına kadar 1000 ve üzeri HHI değerlerine sahip olmuştur. Daha sonraki yıllarda Tunus HHI ortalamasını düşürmeyi başarmıştır. 2016 sonrasında Tunus'un HHI ortalamasını 724,17'e düşürdüğü görülmektedir ki bu bile en yüksek HHI ortalamasına sahip Kuzey Afrika ülkesi olmasına neden olmuştur. HHI değeri ortalamalarına göre ülkeler en düşükten en yükseğe Mısır, Fas, Libya, Cezayir ve Tunus olarak sıralanmaktadır. 2016 ve sonrası dönemde Mısır ve Fas'ın HHI değeri ortalamasının yükseldiği görülmektedir. Fas'ın kaynak ülke çeşitliliğinin ilerideki yıllarda risk ortaya çıkarmaması için politikalar geliştirmesi gerektiği görülmektedir.

6.Sonuç

Ülkelerin ithalat yapacakları kaynak ülke sayısını artırıp çeşitlendirmeleri ve böylece riskleri azaltmaları gereklidir. Zira ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesine gitmeyen ülkeler savaş, afet ve karşı ülke ile ilişkilerin bozulması gibi riskler durumunda ekonomik zorluklar yaşayabileceklerdir. 2022 yılında yaşanan Rusya-Ukrayna savaşının Avrupa ekonomisini olumsuz etkilemesi bunun bir örneği olarak görülmektedir. Çalışmamızda Kuzey Afrika ülkelerinin (Mısır, Libya, Cezayir, Tunus ve Fas) ithalatta kaynak ülke çeşitlendirmesine gidip gitmediği araştırılmıştır. Bu amaçla Kuzey Afrika ülkelerinin ithalatının yoğunlaşma oranları (CR4 ve CR8) ile Herfindahl-Hirschman (HHI) endeksleri hesaplanmıştır.

Bu hesaplamalar sonucunda Mısır'ın diğer Kuzey Afrika ülkelerine kıyasla kaynak ülke çeşitlendirmesini daha başarılı biçimde gerçekleştirdiği görülmüştür. CR4, CR8 ve HHI değerleri ortalamaları en düşük olan ülke Mısır'dır. Bununla beraber 2016 sonrası dönemde HHI değerinin bir miktar artarak 476,31'e ulaştığı görülmektedir. Kuzey Afrika ülkeleri arasında en yüksek CR4, CR8 ve HHI ortalama değerlerine sahip ülkenin Tunus olduğu, ancak zaman içerisinde Tunus'un ortalama değerlerini düşürdüğü ve kaynak ülke çeşitlendirmesinde mesafe aldığı görülmektedir. Buna rağmen 2016 ve sonrasındaki dönemde en yüksek CR4 ve HHI değerlerine sahip ülke olduğunu göstermektedir. Tunus'un HHI değerleri 2008 yılına kadar 1000'in üzerinde seyretmiş; 2008 yılında 1000'in altına inmiştir. Yani Tunus 2008'e kadar ortalama yoğunlaşma derecesine sahiptir, 2008 ve sonrasında yoğunlaşma derecesini düşük hale getirmeyi başarmıştır. CR4 değerleri ortalamalarına göre kaynak ülke çeşitlendirmesini en başarılı yapan ülkeler sırasıyla ülkeler Mısır, Fas, Libya, Cezayir ve Tunus olarak sıralanmaktadır. Bir diğer ilginç ülke Fas, 2016 sonrası dönemde CR4, CR8 ve HHI değeri ortalamalarını yükseltmiş, yani kaynak ülke çeşitlendirmesi konusunda geriye doğru gitmiştir. Hatta 2016 sonrası dönemde Tunus'tan daha yüksek CR8 değeri ortalamalarına sahiptir. Bu sonuçta Fas'ın kaynak ülke çeşitlendirmesi için yeni dış ticaret politikaları izlemesi gerektiğini göstermektedir. CR8 değerleri ortalamalarına göre kaynak ülke çeşitlendirmesini başarıyla yapmada ülkeler Mısır, Fas, Cezayir, Libya ve Tunus olarak sıralanmıştır. CR4 değerlerine göre dördüncü sırada olan Cezayir, Libya'yı geçerek üçüncü sıraya yerleşmiştir. 2016 ve

sonrası dönemde CR8 ortalamalarına göre ise sıralama Mısır, Libya, Cezayir, Tunus ve Fas olarak ortaya çıkmıştır. HHI değeri ortalamalarına göre kaynak ülke çeşitlendirmesini başarıyla gerçekleştirmede ülkeler Mısır, Fas, Libya, Cezayir ve Tunus olarak sıralanmaktadır. 2016 ve sonrası dönemde Mısır ve Fas HHI değeri ortalamalarını artırmışlar; Libya, Cezayir ve Tunus ise düşürmüşlerdir. Tüm ülkelerin HHI değeri ortalamaları 1000'in altındadır ki bu da düşük yoğunlaşmayı ifade eder. Sadece Tunus'ta 2008 yılı öncesinde 1000'den daha yüksek yoğunlaşma dereceleri görülmüştür.

Çalışmamızın bir diğer sonucu da Kuzey Afrika pazarında ihracat gerçekleştiren ülkelere dairdir. Çin ve Türkiye'nin Kuzey Afrika pazarında paylarını artırdıkları; ilk sekiz ülke arasında sıralamalarını yükselttikleri görülmektedir. 2017 ve sonrasındaki dönemde Çin, tüm Kuzey Afrika ülkelerine ihracat gerçekleştiren ilk üç ülke arasında yer almıştır. Türkiye de 2017 sonrasında tüm Kuzey Afrika ülkeleri pazarında ilk sekiz arasında yer almıştır. Kuzey Afrika pazarında ağırlığını hissettiren diğer ülkeler İtalya, Fransa, İspanya ve Almanya'dır.

Çalışmamızın üç önemli kısıtı bulunmaktadır. Birincisi; trademap üzerinden yeterli verilere ulaşılamamasıdır. Bu bağlamda iç karışıklıklar yaşayan Libya'nın dış ticaret verilerinin yeterli olmadığını söylemek gerekir. Cezayir'in de 2018 yılına ve sonraki yıllara ait verileri eksiktir. İkincisi; ürün bazlı inceleme yapılmamasıdır. Petrol, doğalgaz, buğday, sıvı yağlar gibi ürünler de kaynak ülke çeşitlendirmesine gidilip gidilmediği araştırılmamıştır. Özellikle tarımsal üretim yapılacak toprakların azlığı nedeniyle Kuzey Afrika ülkelerinin stratejik tarım ürünleri ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesine gidip gitmediği önemli bir sorundur. Sonraki araştırmalarda bu sorun incelenebilir. Üçüncüsü; çalışmamız Kuzey Afrika ülkeleri ile sınırlıdır. Daha sonraki araştırmalarda tüm Afrika ülkeleri veya farklı ülke grupları üzerinde çalışmalar yapılabilir. Kuzey Afrika ülkelerinin belirli ürünleri ithal ederken kaynak ülke çeşitlendirmesine gidilip gidilmediği de incelenebilir. Ayrıca yoğunlaşma oranı (CR4 ve CR8), Herfindahl-Hirschman endeksi dışında da yoğunlaşmayı ölçen endeksler (Hannah ve Kay; Rosenbluth, Gini, entropi vs) aracılığıyla da araştırmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Adal, H. (2022, 24 Şubat). Rusya-Ukrayna savaşı Türkiye ekonomisini nasıl etkiler?, *Bianet*. (Erişim tarihi: 30.04.2022), <https://m.bianet.org/bianet/ekonomi/258247-rusya-ukrayna-savasi-turkiye-ekonomisini-nasil-etkiler>
- Aigheyisi, O. S. (2015). Import Penetration, FDI Inflows and Non-oil Export Performance In Nigeria (1981-2012): A Cointegration and Error Correction Analysis. *Botswana Journal of Economics*, 13(1), 40-67.
- Arize, A. C., & Nippani, S. (2010). Import Demand Behavior in Africa: Some New Evidence. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 50(3), 254-263. DOI: 10.1016/j.qref.2010.02.003
- Armington, P. S. (1969). A Theory of Demand for Products Distinguished by Place of Production. *IMF Staff Papers* 16, 159-178
- Asaana C.A. & Sakyi, D. (2021) Empirical Analysis of Demand for Imports in Sub-Saharan Africa, *The International Trade Journal*, 35:4, 360-382, DOI: 10.1080/08853908.2020.1832938
- Ayrancı, E. (2009). Türkiye'nin Ekonomik Açından Küreselleşmesinin Yoğunlaşma Vasıtasıyla Ölçülmesi ve Konu Hakkında Bir Araştırma, *Anadolu Bil MYO Dergisi*, 4(16), 50-64. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/abmyoder/issue/46443/583442>
- Çalışkan, Z.D. (2020). Sanayileşme, Dış Ticaret Politikaları ve Dış Ticarete Rekabet. Serkan Dilek (Ed). *Uluslararası İktisat Hakkında Araştırmalar* içinde. Ankara: Nobel.
- Darko, D., Occhiali G., & Enrico V. (2021) The Chinese are Here: Import Penetration and Firm Productivity in Sub-Saharan Africa, *The Journal of Development Studies*, 57:12, 2112-2135

- Davut, L. (2002). *Sanayi İktisadı Piyasa Yapısı Unsurları*. İmaj Yayıncılık.
- DEİK (2021). *Afrika Bilgi Notu*. DEİK Ekonomik Araştırmalar.
- Dilek, S. (2020). Türkiye Dış Ticaretinin Dönemlere Göre Seyri. Serkan Dilek (Ed). *Uluslararası İktisat Hakkında Araştırmalar* içinde. Editör: Serkan DİLEK. Ankara:Nobel.
- Dilek, S. (2017). *Oyun Teorisi Eşliğinde Sanayi Ekonomisi*. Ankara:Seçkin.
- Dilek, S. & Konak, A. (2016). Concentration in Kastamonu Halva Production Sector Between 1994 and 2014. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 229, 158 – 166
- Doğan B., Magdalena R., Umer S. & Behnaz S. (2022): Import Product Diversification and Renewable Energy: A New Appraisal From Developed and Developing Countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, DOI: 10.1080/15567249.2022.2038733
- Edwards, L. & Jenkins, R. (2015) The Impact of Chinese Import Penetration on the South African Manufacturing Sector. *The Journal of Development Studies*, 51:4, 447-463. DOI: 10.1080/00220388.2014.983912
- Erkan, B., & Bozduman, E. T. (2021). Analysis of Export Concentrations of China and Japan on Product Basis. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 8(19), 140-146. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/assam/issue/65159/996779>
- Erkan, B. & Sunay, Z.F. (2016). Türkiye'nin İhracatının Yoğunlaşma Perspektifinde Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1823-1842.
- Goldfarb, D. (2006). Too Many Eggs in One Basket? Evaluating Canada's Need to Diversify Trade, *C.D.Howe Institute Commentary*, 236, 1-28.
- Goschin, Z., Constantin, D.L., Roman, M. ve Ileanu, B.V. (2009), "Specialisation and Concentration Patterns in the Romanian Economy", *Journal of Applied Quantitative Methods*, 4(1), 95-111
- Gürcan E. C. (2019). BRICS Ülkelerinin Afrika'daki Yükselişine Jeopolitik Ekonomi Penceresinden Bir Bakış. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(3), 556-569. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumus/issue/49667/477954>
- Hackenesch, Christine (2009). China and the EU's Engagement in Africa: Setting the Stage For Cooperation, Competition or Conflict?, Discussion Paper, No. 16/2009.
- Hatırlı, S.A. (2017). *Mikroekonomi*. Ankara:Alter
- İldırar, M. & Kırıl, E. (2018). Piyasa Yapısı ve Yoğunlaşma: Türk Otomotiv Endüstrisi Üzerine Bir Analiz. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 93-117. DOI: 10.11616/asbed.v18i38800.459484
- İnançlı S., & Konak, A. (2011). Türkiye'de İhracatın İthalata Bağımlılığı: Otomotiv Sektörü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 343-62. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/oguiibf/issue/5718/76538>
- İstikbal, D. (2022, Mart). Rusya-Ukrayna Savaşının Küresel Gıda Enflasyonuna Muhtemel Etkileri Perspektif, *SETA Perspektif*. (336), 1-4. (Erişim Tarihi: 30.04.2022). İstanbul: SETA. <https://setav.org/assets/uploads/2022/03/P336.pdf>
- Lüthje, T. (2010), European Trade and Economic Integration, *Department of Entrepreneurship and Relationship Management Working Paper*, 1, 1-23.
- Mbajon, V. (2019). The Economic Cooperation between Cameroon and China. *Journal of African Union Studies*, 8(3), 95-113. URL: <https://www.jstor.org/stable/26890427>

- Megbowon, E., Courage M. & Babatunde A. (2019) Impact of China's Outward FDI on Sub-saharan Africa's Industrialization: Evidence From 26 Countries, *Cogent Economics & Finance*, 7:1, 1681054. DOI: 10.1080/23322039.2019.1681054
- Muhammad, A. (2012). Source Diversification and Import Price Risk. *American Journal of Agricultural Economics*, 94(3), 801-814. DOI: 10.1093/ajae/aas016
- Nowak, W. (2017). Trade Competition Between Asia and the European Union in Africa. In Country Experiences in Economic Development, *Management and Entrepreneurship* (pp. 3-15). Springer, Cham.
- Nowak, W. (2016). China-Africa and India-Africa Trade in The Years 2000-2014. *Procedia Economics and Finance*, 39, 140-146. DOI: 10.1016/S2212-5671(16)30261-1
- Orakçı, S. (2011). Afrika'da Küresel Rekabet ve Türkiye. *Avrasya Etüdüleri*, 40(2), 73-96.
- Sekakela, K. (2016). The Impact of Trading With China on Botswana's Economy. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*. 9(1). 2-23. DOI 10.1108/JCEFTS-09-2014-0022
- Seymen, D. (2009). Gümrük Birliği, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Ticaretinde Ülke Yoğunlaşmasını Değiştirdi mi?. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 199-220. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduibfd/issue/20831/223144>
- Şahin, U. (2018). Türkiye'nin Avrupa Enerji Topluluğu Antlaşması'na Taraf Olmamasının Nedenlerinin Değerlendirilmesi, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 38 (2), 481-517. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuhmhob/issue/42728/515669>
- Şimşek, O. (2020). Dünya Dış Ticaretinin Serbestleşmesi, Dünya Ticaret Örgütü ve Küreselleşme. Serkan Dilek (Ed). *Uluslararası İktisat Hakkında Araştırmalar* içinde. Ankara:Nobel.
- Torreggiani, S. & Andreoni, A. (2019). Dancing With Dragons: Chinese Import Penetration and The Performances of Manufacturing Firms in South Africa. *WIDER Working Paper*, No. 2019/63, ISBN 978-92-9256-697-5, The United Nations University World Institute for Development Economics Research
- Vivoda, V. (2019). LNG Import Diversification and Energy Security in Asia. *Energy Policy*, (129), 967-974. DOI:10.10016/j.enpol.2019.01.073
- Xu, J., Zhang, J. S., Yao, Q., & Zhang, W. (2014). Is it Feasible for China to Optimize Oil Import Source Diversification?. *Sustainability*, 6(11), 8329-8341. DOI:10.3390/su6118329
- World Bank Data (2022a). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
- Yaşar, M., & Gerede, E. (2018). Türkiye Havayolu İç Hat Şehir Çiftlerindeki Pazar Yapılarının Piyasa Yoğunlaşması Ölçütleri ile Belirlenmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 171-197. DOI: 10.18657/yonveek.332119